

Mirosław Ustrzycki, *Ziemiańscy na Kresach 1864-1914. Świat wartości i postaw*, wyd. ARCANA, Kraków 2006, ss. 406.

Środowisko naukowe oraz miłośnicy historii z wielkim zainteresowaniem przyjęło publikację pracy Mirosława Ustrzyckiego, zatytułowanej „Ziemiańscy na Kresach 1864-1914. Świat wartości i postaw”. Ta obszerna rozprawa została wydana w 2006 r., nakładem krakowskiego Wydawnictwa ARCANA, przy wydatnej pomocy Komitetu Badań Naukowych w Warszawie⁴⁴.

Prezentowana publikacja wpisuje się w silny nurt badawczy, podejmujący dzieje polskiej, wielkiej własności ziemskiej w okresie XIX wieku oraz pierwszej połowy kolejnego stulecia⁴⁵. Podkreślmy, iż dla historyków, atrakcyjność powyższej problematyki wynika z wielopłaszczyznowej aktywności ziemiaństwa w nakreślonym wyżej okresie. Dlatego też prócz syntez, ukazujących zjawiska o charakterze politycznym, społecznym czy ekonomicznym, ważne ustalenia przynoszą prace odnoszące się do dziejów poszczególnych rodów ziemiańskich⁴⁶.

Podkreślmy, że ważnym polem badań powyższej tematyki jest kwestia przeszłości tego elitarnego środowiska Kresów Wschodnich⁴⁷. Omawiana niżej książka podejmuje powyższą tematykę, wnosząc poprzez swe ustalenia, wiele nowych tre-

⁴⁴ Autor jest młodym pracownikiem naukowym, pracującym w Krakowskiej Szkole Wyższej im. A. F. Modrzewskiego. Jego dotychczasowe zainteresowania badawcze koncentrowały się wokół zróżnicowania postaw politycznych ziemiaństwa doby niewoli narodowej, ze szczególnym uwzględnieniem realiów na Kresach Wschodnich. Do najbardziej znaczących osiągnięć autora należą: *Bataluli i pamięć o nich na kresach*, „Kultura i Społeczeństwo” 2003, nr 4; *Pomiędzy konserwatyzmem a nacjonalizmem. Podolacy wobec kwestii narodowej na wsi wschodniogalicyskiej na przełomie XIX i XX wieku (do roku 1908)*, „Przegląd Wschodni”, t. VI, z. 3; *Studia postaw ziemian polskich na Kresach w XIX w. – przypadek rodziny Rzewuskich (gałąź na Pohrebyszczu)*, „Studia Historyczne” 2001, z. 2.

⁴⁵ Por. m.in.: *Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w Polsce w XVIII-XX wieku*, pod red. W. Cabana i M. B. Markowskiego, Kielce 1992; B. W. Gałka, *Ziemiańscy i ich organizacje w Polsce lat 1918-1939*, Gdynia 1992; M. B. Markowski, *Obywatele ziemscy w województwie kieleckim 1918-1939*, Kielce 1993; *Ziemiańscy XX wieku. Życiorysy*, cz. 1-7, Warszawa 1992-2004; K. Jasiewicz, *Lista strat ziemiaństwa polskiego 1939-1956*, Warszawa 1996; M. Kozaczka, *Gospodarka ordynacji rodowych w Polsce 1918-1939*, Rzeszów 1996; *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie*, oprac. R. Maliszewska, Kozłówka 2001; J. Gapys, *Postawy społeczno-polityczne ziemiaństwa w latach 1939-1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego)*, Kielce 2003.

⁴⁶ Np.: M. Ruszczyk, *Dzieje rodu i fortuny Branickich*, Warszawa 1991; *Radziwiłłowie herbu Trąby*, Warszawa 1996; A. Tłomacki, *Sapiehowie-linia kodeńska*, Warszawa 1996; J. K. Karolczak, *Dzieduszyccy. Linia poturzycko-zarzecka*, Kraków 2000; M. Kozaczka, *Poczet ordynatów Zamojskich*, Warszawa 2002.

⁴⁷ Por.: P. Eberhardt, *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, Warszawa 1998; T. Epstein, *Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku*, Warszawa 1998; K. Jasiewicz, *Zagłada polskich Kresów. Ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939-1941. Studium z dziejów zagłady dawnego narodu politycznego*, Warszawa 1998; D. Beauvois, *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863-1914*, Sejny 1996; R. Jurkowski, *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864-1904. Działalność społeczno-gospodarcza*, Warszawa 2001.

ści do dotychczasowego stanu wiedzy, na temat realiów życia codziennego mieszkańców terenów zabużańskich.

Jak już wspomniano, celem pracy jest zobrazowanie sposobu myślenia i postępowania społeczności ziemiańskiej na Kresach Wschodnich w latach 1864-1914. Pod względem terytorialnym książka prezentuje zjawiska społeczne jakie dokonywały się na obszarze dziewięciu guberni cesarstwa rosyjskiego, obejmujące historyczne ziemie I Rzeczypospolitej. Jej ramy chronologiczne zostały dobrze umotywowane i dobrane; pierwsza data łączy się z upadkiem powstania styczniowego i nasileniem działań rusyfikacyjnych, natomiast druga wiąże się z wybuchem I wojny światowej, zamykającym egzystencję społeczności w ramach działań wynaradawiających, podejmowanych przez rosyjskiego zaborcę.

M. Ustrzycki skupił się na społeczno-kulturowym aspekcie funkcjonowania środowiska ziemiańskiego Kresów Wschodnich. Monograficzne ujęcie powyższej problematyki narzuciło autorowi określoną konstrukcję pracy. Praca została podzielona na sześć rozdziałów, zaopatrzonych w przypisy i bibliografię. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na jej bazę źródłową. W swych konkluzjach, autor posiłkował się aktualnym stanem badań, zaprezentowanym w postaci 151 opracowań i artykułów naukowych. Wykorzystał on także 79 publikowanych dzienników i pamiętników ziemiańskich. Dużą rolę w przygotowaniu pracy odegrała kwerenda 47 rękopisów materiałów wspomnieniowych, zdeponowanych w Bibliotece Narodowej w Warszawie, Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu oraz Bibliotece Jagiellońskiej⁴⁸. Cennym uzupełnieniem były również broszury polityczne i teksty publicystyczne zamieszczone w kresowej prasie lokalnej. Reasumując, w oparciu o powyższe materiały, M. Ustrzycki starał się uzyskać obiektywny obraz miejscowego ziemiaństwa, jego mentalności, stylu życia a także ich postaw wobec burzliwych przemian społeczno-politycznych i gospodarczych terenów zabużańskich na przełomie XIX i XX w.

Pierwszy rozdział („Granice ziemiańskiej wspólnoty”) stanowi wprowadzenie w skomplikowaną problematykę realiów dnia codziennego kresowego środowiska ziemiańskiego. Podejmuje on próbę zdefiniowania tego elitarnej sfery w oparciu o kryterium towarzysko-kulturowe i stosunek do kwestii „polskości” (rozumianej w kategoriach przywiązania i podtrzymywania dziedzictwa kulturowego, jakie pozostawiła po sobie I Rzeczpospolita). Ponadto M. Ustrzycki ukazał elementy budujące więź środowiska ziemiańskiego: styl życia, wartości etyczne oraz normy obyczajowe. Powyższe czynniki tworzyły poczucie wspólnoty, podtrzymując stereotyp sfery ziemiańskiej jako monolitu niewstrząsanego wewnętrznymi sprzecznościami.

Z powyższą kwestią koresponduje rozdział II („Świat rozrywek i doświadczeń kulturowych ziemian Kresów”). M. Ustrzycki potwierdził tezę M. B. Markowskiego – zawartą w jednej z najważniejszych prac traktujących o dziejach ziemiań-

⁴⁸ Wykorzystanie tego rodzaju źródła w pracy wynikało z roli pamiętnikarstwa w życiu codziennym tej sfery społecznej. Były one bowiem nie tylko subiektywną oceną wydarzeń w regionie, kraju i na świecie, lecz także – jak wskazywała Teresa z Potworowskich Tatarakiewiczowa – „obowiązkiem względem przeszłości, pozostawienia śladu życia, które znikło bezpowrotnie”. Por.: *Ziemiaństwo wielkopolskie. W kręgu arystokracji*, red. nauk. A. Kwilecki, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2004, s. 567.

stwa XX wieku („Obywatele ziemscy w województwie kieleckim 1918-1939”) – głoszącą że „ziemiaństwo posiadało sprawdzone i wypróbowane sposoby wzajemnego kontaktowania się i obcowania ze sobą, podtrzymywania dobrosąsiedzkich stosunków”⁴⁹. Dlatego też ich życie towarzyskie (pełniąc funkcje społeczne, kulturalne i obyczajowe) charakteryzowało się dużą różnorodnością. M. Ustrzycki zaliczył do nich, m.in.: wielkie zabawy taneczne (bale); obchody świąt religijnych czy okolicznościowe spotkania, związane z uroczystościami rodzinnymi, tj.: chrzcinami, zaręczynami, jubileuszami małżeńskimi i pogrzebami.

Rozdział III („Naczelne wartości życia ziemiańskiego na Kresach”) traktuje o dominantach kulturowych, budujących świat tamtejszej wspólnoty ziemiańskiej. Autor wymienia i analizuje następujące podstawowe sfery wartości, podbudowanych ekspresją emocjonalną, tj. dom i rodzina; ostentacyjne przywiązanie do religii katolickiej i utrzymanie siedziby rodowej w stanie nienaruszonym. Tworzyło to pewien wzorzec osobowy, ziemianina-rolnika, zaangażowanego w życie lokalnej społeczności, co w wymiarze relacji środowiska ziemiańskiego z chłopskim, miało formować pozycję dominującą obywateli ziemskich, narzucającą patriarchalne stosunki na wsi kresowej. Ponadto jak celnie wskazał autor, powyższe elementy, wobec zagrożeń płynących ze strony carskiego aparatu administracyjnego, wpływały na kształtowanie się obrazu kresowej rezydencji ziemiańskiej, będącej twierdzą, w obrębie której:

musiało z konieczności chronić się to, co przez rządy zaborcze zakazane było na forum publicznym. W nim zatem odbywała się obrona polskości; w odniesieniu do ziemiańskiego dworu kresowego – obrona opisywanego w tej pracy modelu kultury (s.135).

Rozdział czwarty („Realizacja obowiązków obywatelskich i patriotycznych”) podkreśla wielopłaszczyznowy charakter działań, mających zapewnić istnienie ziemianstwa jako warstwy społecznej oraz cenionych przez nią wartości etycznych. Tradycyjny model obywatela-rolnika powodował, iż najczęściej realizowano te zabiegi w odniesieniu do chęci zachowania dotychczasowego stanu posiadania własności ziemskiej. Służyć temu miała, m.in. modernizacja majątków oraz tworzenie, na przełomie XIX i XX w., towarzystw rolniczych podnoszących lokalną kulturę rolną. Znacznie trudniej w warunkach autokratycznego państwa rosyjskiego przychodziło ziemianom prowadzić zabiegi na gruncie społecznym czy politycznym. Jak celnie wskazał:

inicjatywy w dziedzinie oświaty czy też lepszego kontaktu z innymi grupami społecznymi nabrały rozmachu po około 1900 roku [...] Po rosyjskiej rewolucji 1905 r. mogła zaś odegrać w życiu ziemian aktywność publiczna zawierająca treści polityczne (s.278).

⁴⁹ M. B. Markowski, *Obywatele...*, s. 182.

Rozdział piąty („Ziemianie Kresów wobec >>ludu<< [pomiędzy swojskością a obcością]”) prezentuje różne formy aktywności obywateli ziemskich wobec środowiska wiejskiego. Autor wskazał, iż ziemianie traktowali zaangażowanie w powyższą kwestię w kategoriach powinności, która wynikała z prymatu, dominacji „pana” jako patrona w relacjach z okolicznym chłopstwem⁵⁰. W efekcie, konflikty na linii dwór-wieś, wybuchające u schyłku XIX w., głównie na tle ekonomicznym, odbierano w salonach ziemiańskich w kategoriach zaburzenie tradycyjnych, patriarchalnych stosunków uformowanych w epoce przeduwłaszczeniowej. Paradoksalnie wynikało z niedostrzegania lub bagatelizowania przez to elitarne środowisko, procesów emancypacji i wzrostu świadomości narodowej Litwinów, Białorusinów i Ukraińców. W efekcie – jak wskazał M. Ustrzycki – będzie to skutkowało ich postępującym wyobcowaniem ze społeczeństwa kresowego. Finałem tego będą mające miejsce, w latach 1917-1919, dramatyczne napady na dwory zrewoltowanej, podatnej na hasła bolszewickie włościańskiej ludności niepolskiej i ucieczki wielu rodzin ziemiańskich z Kresów.

Ostatni, rozdział szósty („Ziemianie Kresów wobec Rosji i Rosjan”) podejmuje problem stosunku obywateli ziemskich wobec presji rusyfikacyjnej, jaka z różną dynamiką miała miejsce po powstaniu styczniowym i była stale obecna do początku XX w. Reakcją analizowanej warstwy społecznej było przyjęcie, wspominanej już przez autora pracy, postawy obrony polskości, czego uosobieniem miał być dwór, stawiający odpór zagrożeniom rusyfikacyjnym dla ziemiańskiego wzorca kulturowego. M. Ustrzycki przeprowadził analizę różnych form oporu biernego wobec carskiego reżimu. Jak właściwie uzasadnił on, dużą wpływ na uformowanie się powyższej postawy posiadał, dominujący wśród ziemian, stereotyp „Rosjanina-Moskala” jako przedstawiciela cywilizacji, któremu obce są wartości, pielęgnowane przez kresowych obywateli ziemskich, które ci ostatni traktowali jako część dziedzictwa kulturowego Zachodu (szczególną rolę posiadało kultywowanie przez ziemian tradycji narodowych i religijnych; co z kolei sprzyjało uformowaniu się u Rosjan stereotypu: „Polaka-katolika”)⁵¹.

Podsumowując rozważania dotyczące pracy „Ziemianie polscy...” warto wskazać na kilka kwestii. Wydaje się, iż jest ona udaną odpowiedzią na duże zainteresowanie problematyką ziemiańską ze strony czytelników. Osiągnięcie powyższego wyniku, autor zawdzięcza wieloaspektowemu ujęciu dziejów ziemianstwa Kresów Wschodnich. Szczególnie istotnym elementem było uchwycenie jego położenia społecznego i stopień adaptacji do procesów modernizacyjnych, jakie dokonywały się w społeczeństwie kresowym w dobie pouwłaszczeniowej. Równocześnie ta pionierska w wielu elementach praca potwierdziła – w oparciu o swe bada-

⁵⁰ Próby utrzymania dominacji dworu w relacjach z włościanami, ujawniają także zabiegi ziemianstwa, dokonujące się, np. na terenie zaboru rosyjskiego. Por. B. Szabat, *Postawy polityczne ziemianstwa w Kieleckiem na przełomie XIX i XX wieku*, [w] *Zemianstwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX-XX wieku*, pod red. W. Cabana i M. B. Markowskiego, Kielce 1994, s. 87–103.

⁵¹ Zob. to zjawisko wśród ziemian przebywających na zesłaniu: A. Milewska-Młynik, *Obraz polskiego zesłańca – katolika w XIX – wiecznych listach i pamiętnikach z Sybiru*, „Niepodległość i Pamięć” 1998, t. XI, s. 61–77.

nia nad warstwą ziemiańską – paletę zachowań i postaw przedstawicieli tej warstwy wobec Rosjan („*Moskali*”) oraz państwa rosyjskiego.

Walorem pracy jest również ciekawe ujęcie węzłowych problemów, przystępność wywodu ilustrowanego materiałem statystycznym lub fragmentami wspomnień i pamiętników świadków wydarzeń. Za atrakcyjnością i obiektywizmem formułowanych wniosków, przemawia także pokaźna baza źródłowa oraz wykorzystanie aktualnego stanu badań nad kwestią ziemiańską oraz dziejów ziem kresowych w dobie niewoli narodowej. Wskazane czynniki powodują, iż książka M. Ustrzyckiego zwróci zainteresowanie nie tylko historyków, młodzieży akademickiej lecz także szerokiego kręgu czytelników.

Książka ta, będąc pierwszą tak głęboką próbą omówienia problematyki zachowań społecznych ziemian Kresów Wschodnich w okresie drugiej połowy XIX w. i początku kolejnego stulecia (ukazanych poprzez ich aktywność polityczną, społeczno-ekonomiczną i stosunek do procesu emancypacji społecznej i narodowej niepolskiej ludności chłopskiej) może stanowić impuls do dalszych badań (w tym szczególnie cennych-porównawczych) nad postawami tej sfery w skali całości ziem polskich w dobie zaborów.

Mariusz Nowak
(Akademia Świętokrzyska w Kielcach)